

İSRAİL'DE DİNİ KURUM, OLUŞUM VE REFERANSLARIN SİYASİ, KAMUSAL VE HUKUKİ ALANLARA ETKİLERİ

Hasan Emir AKTAŞ*

Alınış Tarihi: 04 Kasım 2015

Kabul Tarihi: 01 Kasım 2016

Öz: İsrail Ortadoğu'nun en çok tartışma konusu yapılan ülkelerinden birisidir. Bu tartışmaların İsrail devletinin kuruluş süreciyle ve İsrail-Filistin meselesindeki anlaşmazlıklarla ilişkisi olduğu gibi, İsrail'in Ortadoğu'daki ve dünyadaki tek Yahudi devleti olmasıyla da ilişkisi bulunmaktadır.

Gerek Yahudiliğin din ve milliyet temelinde yüzyıllara dayanan farklı gelişim süreci ve gerekse Siyonizm'in karmaşık ve tartışmalı tarihi seyri İsrail'le ilgili birçok spekülasyonun yapılmasına yol açmaktadır. Bu spekülasyonlardan birisi de İsrail'in bir din devleti olduğu telakkisidir.

Bu çalışmada İsrail'de dini referansların ve dine dayalı oluşum ve grupların siyasete, kamu hayatına, hukuki sisteme ve devlet politikalarına etkileri incelenmektedir.

Ortaya çıkarılan bulgular İsrail devletinin yarı dini-yarı seküler bir devlet olduğunu göstermektedir. Zaten İsrail siyasi toplumunun ortak bir siyasi kader etrafında farklı kültürel eğilimlerden oluşmuş bir yapı olması, böyle bir melez yapıyı kaçınılmaz hale getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: İsrail, Yahudilik, Siyonizm, Din Devleti, Sekülerizm.

EFFECTS OF RELIGIOUS ESTABLISHMENTS, ORGANISATIONS AND REFERENCES IN ISRAEL ON THE POLITICAL, PUBLIC AND LEGAL AREAS

Abstract: Israel is one of the disputed countries of the Middle East. These discussions are related to foundation process of the state of Israel and disputes regarding Israel-Palestine question as well as to the fact that Israel is the only Jewish state in the Middle East and in the world.

Different formation process of Jewish people over centuries on the ground of faith and nationality as well as the confusing and disputed background of Zionism lead to a number of speculations regarding the state of Israel. Some of those speculations are over the perception that Israel is a religious state.

This paper studies effects of Jewish references and religious organisations and groups in Israel over politics, public life, legal system and state policies.

The findings reached here indicate that Israel is a semi-religious and semi-secular a state. Actually the fact that Israeli political society is composed of groups with different cultural tendencies even if sharing a common fate makes such a hybrid system inevitable.

Keywords: Israel, Judaism, Zionism, Religious State, Secularism.

I. Giriş

İsrail'deki Yahudi toplumu hem dini hem de etnik kimliğe dayalı olarak yüzyıllar içerisinde oluşmuş olan bir toplumdur. Bu toplumun tarihi geçmişi Hz. İbrahim'e ve ikinci derecede Hz. Yakub'a kadar uzansa da siyasi toplum haline

---

*Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü

gelmesi Hz. Musa döneminden sonra olmuştur. Hz. Musa M.Ö. on üçüncü yüzyılda Yahudileri Mısır'da Firavunların ırkçı ve baskıcı muamelelerinden kurtarmış ve Tevrat'daki esaslar doğrultusunda örgütleyerek Sina Yarımadası'nda siyasi bir toplum haline getirmiştir. Dolayısıyla Hz. Musa yaşadığı dönemde Yahudi toplumunun hem dini ve hem de siyasi lideri olarak, bu toplumun dini ve milli kimliği birlikte bünyesinde taşıyan bir millet haline gelmesini sağlamıştır. Daha sonraki dönemlerde Yahudiler kutsal metinlerinde 'vaadedilmiş topraklar' olarak belirtilen Kenan diyarını (eski Filistin) buradaki Filistinlilerle yaptıkları mücadeleler sonucunda fethederek bu bölgeye yerleşmişlerdir. Sonraki devrede dışarıdan ve içerden gelen tehlikelere karşı Yahudi kabileler arasında birlik kurmak için önce Saul, sonra oğlu Hz. Davut ve daha sonra da onun oğlu Hz. Süleyman Yahudi toplumuna hükümdar olmuştur. Hz. Süleyman'dan sonra Yahudi toplumunun birliği korunamamış ve kabilelerin ikiye bölünmesiyle kurulan iki devletten İsrail krallığı M.Ö. 8. yüzyıla kadar, Yahudi devleti ise M.Ö. 6. yüzyıla kadar ayakta kalabilmiştir. Yahudi devletine son veren Babil Krallığı, Yahudileri Babil'e sürgüne göndermiş ve bu sürgün Pers İmparatorluğu'nun Babil'i ele geçirek Yahudileri esaretten kurtardığı ve ülkelerine dönmelerine izin verdiği tarihe kadar yaklaşık elli yıl sürmüştür. Babil sürgünü aynı zamanda Yahudilerin ilk diyaspora dönemi olmuş ve bu dönemde kendi kimlik ve kültürlerini yaşatma duyarlılık ve bilincini pekiştirmişlerdir (İEM, 1997: 9-13).

M.Ö. 4. Yüzyılda Makedonya kralı İskender'in Fars İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki varlığına son vermesiyle Yahudiler Yunanlıların hâkimiyetinde kalmış ve Yunan Hellenistik medeniyetinin baskısı altında yaşamıştır. Daha sonra benzer bir süreç Yunanlıların yerini alan Romalılar döneminde yaşanmıştır. Romalılar ilk dönemlerinde Yahudilere belli bir toleransla muamele etseler de sonraki yüzyıllarda vergilerle ve askeri ve idari uygulamalarla Yahudiler üzerindeki baskılar artınca, Yahudiler dini referanslarının da motivasyonu ile Romalılara karşı çeşitli ayaklanmalara kalkışmışlardır. Roma yönetimi kuvvetleriyle bu ayaklanmaları bastırdıktan sonra, M.Ö. 2 yüzyılda Yahudilerin bir kısmını öldürmüş, bir kısmını ise esir alarak Filistin bölgesinden dünyanın dört bir tarafına sürmüş ve bu şekilde Yahudilerin Filistin bölgesiyle bütün bağlantısını koparmaya çalışmıştır (Reich, 2008: 1-8).

Sonraki yüzyıllarda Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmasıyla ve Avrupalı toplumlar arasında geniş bir kabul görmesiyle, Yahudiler hem devlet yönetimleri tarafından baskılara ve hem de Hristiyan toplumlar tarafından suçlamalara ve dışlayıcı muamelelere maruz kalmıştır. Bir taraftan Hz. İsa'nın ölümünden sorumlu addedilme gibi dini sebeplerle, diğer taraftan kamu işlerinden uzak tutulmalarının da etkisiyle ticaret ve sarraflıkta yoğunlaştıkları için ekonomik ve sosyal saiklerle birçok toplum tarafından dışlanmış ve aşağılanmışlardır. İçinde buldukları toplumlardan izole yaşamalarının diğer bir sebebi de kendi dini ve milli kimliklerini kaybetmeme

ve diğer toplumlar içerisinde asimile olmama kaygısıdır. Kutsal metinlerin ellerinde bulunması ve bu kutsal metinlerin sosyal bir örgütlenmeyi ve hukuki bir yapıyı da ihtiva etmesi kapalı bir cemaat olarak kendi kendine yeterlilik duygusuna sahip olmaları açısından önem taşımaktadır. Belli bir aşamadan sonra ise artık bir kısır döngü halinde içlerine kapandıkça dışlanmış, dışlandıkça içlerine kapanmışlardır.

Yahudilerin Osmanlı Devleti gibi Müslüman ülkelerdeki durumu ise nisbeten daha rahat ve toleranslı bir şekilde seyretmiştir. Millet sistemiyle imparatorluk bünyesinde yaşayan her bir dini grup kendi dini liderinin yönetiminde müstakil sosyal ve hukuki gruplar halinde örgütlenmiş ve medeni hukuk, eğitim, kültürel faaliyetler, dini hizmetler ve adli işlemlerde kendi iç işlerinde serbest bırakılmışlardır.

Aydınlanma dönemi ve Fransız ihtilalinin doğurduğu bazı liberal görüşler Avrupa'daki Yahudi toplumunun durumunda bazı iyileşmeler meydana getirmiştir. Aydınlanmanın Hıristiyanlığa bağlı önyargıları zayıflatması ve Fransız İhtilaliyle insan hakları temelinde eşit vatandaşlık nosyonunun ortaya çıkması, Yahudi topluluklarının maruz kaldığı baskı ve dışlamaları azaltmış ve bu toplulukları yaşadıkları ülkelerin toplumlarına entegre olarak, eşit vatandaşlık temelinde bu toplumların birer parçası olabilecekleri düşüncesine yöneltmiştir.

Fakat on dokuzuncu yüzyıla beraber, Fransız ihtilalinin diğer yan ürünleri olan milliyetçilik akımı ve ulus-devlet uygulaması, Yahudilerin durumundaki bu iyimser havayı tersine çevirmiştir. Yahudiler bu sefer de dikkat çekici kimlik yapısıyla kapalı bir toplum görünümü arz eden ve ülke ekonomilerinin önemli köşe taşlarını elinde tutan “yabancı” bir etnik unsur olarak, milliyetçi hareketlerin tepkisini celbetmiştir. Doğu Avrupa ülkeleri ve Rusya gibi demokratik olmayan bölgelerde devlet kaynaklı fiili baskılar, demokratik sistemlerin işlediği Batı Avrupa ülkelerinde ise dolaylı ayrımcılık ve dışlamalar, Yahudi toplumunu bu durumdan kurtulmak için yeni arayışlara yöneltmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yahudi toplumunun ileri gelenleri Yahudilerin artık Avrupa ülkelerinde ve Rusya'da barınamayacağını ve Yahudi toplumu için ayrı ve müstakil bir yurt kurmaları gerektiğini düşünmeye ve tartışmaya başlamıştır. İşte Yahudilerin siyasi bir toplum olarak müstakil bir Yahudi yurdunda ve bilhassa Filistin'de bir devlet kurmaları amacını taşıyan Siyonizm düşünce ve hareketi bu şartlarda şekillenmeye başlamıştır (Cleveland, 2008: 265-269).

Bu çalışmada önce seküler ve dini devlet ile ilgili kısa bir kavram tartışması yapılacak ve daha sonra İsrail devlet ve toplumunun çeşitli alanlarda din ile olan ilişkileri incelenektir. Buradan çıkarılan sonuçlarla da bu devletin ve siyasi toplumun ne kadar seküler ve ne kadar dini olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

II. İsrail’de Dini Kurum, Oluşum ve Referansların Siyasi, Kamusal ve Hukuki Alanlara Etkileri

A. İsrail Devlet ve Toplum Yapısı Bağlamında Sekülerizm, Din ve Devlet Tartışmaları

Sekülerizm aydınlanma döneminden itibaren insanlığın gündemine girmiş bir kavram olarak hem zihni bir dönüşümü, hem de modern toplumların siyasi, sosyal, kültürel ve hukuki örgütlenme ve işleyişindeki bir yeniden yapılanmayı ifade etmektedir (Smith, 2008:135). En basit anlamıyla sekülerizm bireysel anlamda dinin bireyin zihnindeki veya hayatındaki etkilerinin azalması, toplumsal anlamda ise dinin sosyal, siyasi ve kamusal alanda daha pasif bir duruma gelmesi/getirilmesi anlamına gelmektedir.

Weber, 19. yüzyılın başlarında o günkü dünyada meydana gelen gelişmeleri de izleyerek sekülerizm ile modernite arasında bir bağlantı olduğunu tespit etmiş ve modernleşme ilerledikçe dinin modern toplumların hayatındaki etkisinin daha da azalacağını öngörmüştü. Fakat 20. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan gelişmeler modernleşme sürecini önemli ölçüde tamamlamış olan Batı toplumları da dahil, dinin toplumlar ve bireyler üzerindeki etkisinin azalmadığını aksine arttığını ortaya koymuştur (Gibbons, 2011: 1526).

Bu çalışmanın konusu İsrail’de dinin devlet ve kamu hayatının çeşitli alanlarına etkilerini belirlemek ve sonuçta İsrail devletinin ne kadar seküler bir devlet ne kadar bir din devleti olduğunu tespiti çalışmak olduğuna göre, bir devletin veya siyasi toplumun sekülerlik derecesini belirleyecek bazı kriterler tespit etmek gerekmektedir.

Dünyada bugün mevcut olan devletlerden bazılarının seküler bir devlet olmak gibi bir kaygısı bulunmamaktadır. Kendini seküler olarak değerlendiren veya dışardan gözlemcilerin seküler olarak değerlendirdiği ülkeler arasında da bu noktada birçok farklılıklar bulunmaktadır. Kuşkusuz ki bu farklılıkların en önemli sebeplerinden birisi sekülerlik kriterlerinin farklı şekilde değerlendirilmesidir.

Devletlerin veya siyasi toplumların seküler olup olmadığını belirlemede dikkate alınan bazı kriterler şunlardır: Devletin resmi bir dini var mıdır? Devlet belli bir dinin müntesiplerine diğerleri karşısında bir avantaj ve üstünlük sağlamakta mıdır? Belli bir dinin hüküm, referans veya ölçüleri devlet yapısının ve kamu hayatının örgütlenmesinde temel bir dayanak olarak dikkate alınmakta mıdır? Devlet dini kurum ve uygulamalara müdahale etmekte midir? Vatandaşlar dini inanç ve pratiklerini yerine getirmede ne ölçüde bir serbestiye sahiptir? Eğitim hayatının düzenlenmesinde dinin rolü nedir? Kamu hayatında dini semboller kullanılmakta mıdır ya da diğer bir açıdan vatandaşlar sosyal barışı bozmadan hayatlarının her noktasında inandıkları değerlerini yaşayabilmekte midir? Devlet kamu kaynaklarını dini grup veya kurumlara tahsis etmekte midir ve ne şekilde bir dağıtım yapılmaktadır? (Torrón & Durham, 2010).

Bir devletin ve sivil toplumun sekülerlik derecesini değerlendirirken buna iki açıdan bakmak yerinde olacaktır. Birincisi devlet kurumlarının toplum kesimlerine, vatandaşlara, sivil toplum ve özel hayat alanlarına, dini grup ve teşekküllere yönelik tavrı nedir? Dolayısıyla burada devletin sivil ve dini alanı ne kadar kontrolü altına aldığına bakılmaktadır. İkinci açıdan ise dini referans ve yapıların, grup ve teşekküllerin devlet ve kamu alanını ne kadar etkilediği ve şekillendirdiği dikkate alınmaktadır. Dolayısıyla ikinci durumda aşağıdan yukarı doğru veya çevreden merkeze doğru bir etkileme süreci söz konusudur.

Birinci parametre yani devletin dini ve sivil gruplara yönelik etkisi açısından bakarsak, dünyadaki sekülerizm uygulamasını üç grup halinde alabiliriz: Bunlardan ikisi demokratik toplumlarda, biri ise otoriter/totaliter devletlerde uygulanan modellerdir. Sosyalist ve komünist devletler gibi antidemokratik modellerde din, devlet ve kamu hayatından tamamen çıkarılmıştır. Fakat bireylerin özel hayatlarında ve sivil toplum alanında dini inanç ve pratikleri yerine getirmeleri de büyük ölçüde yasaklanmıştır. Dolayısıyla sekülerizmin bu şekli demokratik değil, otokratik/totaliter bir yapıya dayanmaktadır ve İsrail gibi -bazı noksanları da olsa- demokrasiyi önemseyen bir ülke açısından bu modelin karşılığı bulunmamaktadır.

Demokratik ülkelerde karşılığı olan diğer iki modelin birincisi daha çoğulcu ve hürriyetçi, diğeri ise daha dışlayıcı bir toplum modeli öngörmektedir. Dolayısıyla bu üç sekülerizm modelinden ikincisi Fransa'nın temsil ettiği dışlayıcı laikliktir. Bu sistemde kamusal alan tamamıyla dini etkilerden arındırılmaya çalışılmaktadır. Biraz da pozitivistimin etkisiyle oluşan bu anlayış, laikliği vatandaşlar için ortak bir hayat tarzı yapmaya doğru meyletmektedir. Yani burada laiklik toplumun dinle ilgili eğilimlerine bakılmaksızın, devletin koruması gereken normatif bir değer alanı olarak telakki edilmektedir.

ABD, İngiltere gibi Anglo-Sakson gelenekteki ülkelerin temsil ettiği üçüncü sekülerizm modeli daha çoğulcu ve hürriyetçi bir devlet ve toplum anlayışına dayanmaktadır. Bu modelde devletin dini esaslara göre yönetilmesine izin verilmese bile, dini unsurlara, dinamiklere ve ifade biçimlerine karşı daha toleranslı ve serbestiyetçi bir yaklaşım söz konusudur. Kamusal alanda vatandaşların dini sembollerle kendilerini ifade etmelerine büyük ölçüde izin verilmektedir. Diğer taraftan dini cemaatlerin ve sivil toplum kuruluşlarının belli çerçevede eğitim, kültür vb. alanlardaki faaliyetlerine müsaade edilmektedir.

Dolayısıyla sekülerizme en hürriyetçi anlamı veren üçüncü grup ülkelerde uygulanan şeklidir. Sekülerizmin en demokratik olduğu model de budur. Çünkü çoğulculuğa, sivil toplum ifade biçimlerine, kamu hayatının alttan yukarı doğru şekillendirilmesine en uygun olan yapı budur (Bader, 2007). Bu modelde vatandaşların ve sivil toplum gruplarının dini pratik ve ifade biçimlerine daha toleranslı şekilde yaklaşmaktadır.

İkinci parametre açısından bakıldığında, dini grup, kurum ve dinamiklerin ne ölçüde devlet yapısını ve kamu alanını etkilediği ve şekillendirdiği önem kazanmaktadır. Bu parametre açısından devletlerin sekülerlik derecesini tayin etme noktasında da dört kriterin dikkate alınabileceğini düşünüyoruz.

Bu kriterlerden birincisi devlet kurum ve organlarının bizzat dini referanslara göre düzenlenmesidir. Burada dinden kaynaklanan ahlak, siyasi kültür, gelenek gibi unsurlar yoluyla oluşan dolaylı etkilenmelere karşı daha esnek yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü gelişmiş bir demokrasinin önemli özelliklerinden biri çoğulculuğu ve sosyal barışı bozmadan alttan yukarı etkile(n)melere izin vermesidir.

İkinci bir kriter devletin belli dini gruba mensup vatandaşlarına diğerleri karşısında ayrıcalık veya ayrımcılık uygulamasıdır. Eğer devlet vatandaşlarının dini hayatını ilgilendiren bir alanda verdiği bir serbesti, avantaj veya yetkiyi diğer gruplara vermiyorsa burada sekülerizm dışına çıkılıyor demektir. Sekülerizmin en hürriyetçi anlamı farklı dini gruplar arasındaki sosyal barışı ve toplumsal huzuru korumak için bazı sınırlar çizilmesidir. Yani burada sekülerizm toplumdan bağımsız bir alanda dokunulmazlığı olan kutsal bir değeri değil, toplumdaki dini gruplar arasında barış, denge ve uzlaşma ortamını sürdürülebilmek için uygulamaya konulan rasyonel ve insan merkezli bazı düzenlemeleri ifade etmektedir.

Üçüncü bir kriter dini hüviyeti ağır basan bazı parti, örgüt ve grupların bu özelliklerini hakim kılacak biçimde siyasi, idari veya hukuki alanda etkili olmasıdır. Kuşkusuz ki devlet yönetimi yasa, kural ve kurumlardan belki daha fazla insan unsuru tarafından şekillendirilmektedir. Hele devlet felsefesi ve hukuki çerçeve dini hedef ve ilkelerini siyasi ve idari yapıya yansıtmaya kararlı yapılara karşı esnek ise bu dini grupların etkin ve aktif olması sistemin seküler yapısını zayıflatıcı bir faktör olacaktır.

Dördüncü bir kriter de devletin iç ve dış siyasetle ilgili temel politikalarında ve izlediği makro hedeflerde belirgin ve somut şekilde dini temellere dayanmasıdır. Devletin temel felsefesinin ve politikalarının ileri derecede, normatif bazı değer ve kabullere endekslenmiş olması, çoğulcu toplumdaki sosyal dinamiklerin rasyonel şekilde dikkate alınmasını zorlaştıracaktır. Fakat belirtmek gerekir ki devletin laikliği, pozitivizmi veya Batılı hayat tarzını hakim bir dünya görüşü ve değerler sistemi olarak alması da benzer bir sonuç doğuracaktır. Çünkü hukuki ve siyasi açıdan, devletin bir inanç sisteminin hakimiyetine girmesi için bu inanç sisteminin din veya mezhep adını alan yapılardan biri olması şart değildir. Belli bir vatandaş grubunun değer yargısı olan din dışı bir dünya görüşünün hakim kılınması da devlet açısından eşitlikçi sekülerizme zarar veren bir faktördür.

B. İsrail Devletinin Kuruluş Sürecinde Dinin Etkisi

B.1. Siyonizmin Oluşma Sürecinde Yahudiliğin Rolü

Siyonizm on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve dünyaya dağılmış durumdaki Yahudi topluluklarının Yahudi milli tarihinde ve dini-millî metinlerinde önemi bulunan Filistin’de toplanarak, millî bir yurt ve devlet kurmaları fikrini uygulamaya geçirmeyi amaçlayan siyasi bir düşünce ve harekettir.

Siyonizmin oluşum süreci her ne kadar Avusturyalı bir gazeteci olan Teodor Herzl’in öncülüğündeki Dünya Siyonist Örgütü’nün çalışmalarıyla hızlanmış ve somut bir şekil kazanmışsa da (Taylor, 1992: 16-20) bu fikrin oluşumuna din kaynaklı olan ve olmayan farklı düşünceler zemin hazırlamıştır. Mesela Doğu Prusya’lı haham Zevi Hirsh Kalischer Yahudilerin, kutsal topraklara dönüş için ilahi kehanetin gerçekleşmesini beklemek yerine, somut girişimlerde bulunarak kutsal topraklara dönüşü sağlaması gerektiğini ifade etmiştir. Buna karşılık Sosyalist görüşlere bağlı bir yazar olan Moses Hess de Yahudi yurdu kurulmasını savunmuştur. (Koç, 2006: 91-92). Bu şekilde farklı ideolojik eğilimlere ve hayat tarzlarına bağlı Yahudiler bir Yahudi yurdu kurulması noktasında hemfikir olmaya başlamışlardır.

Yahudi kavmi ile Yahudi dini cemaatinin aynı sosyolojik unsura dayanması bu toplumun tarihi gelenek ve metinlerine hem dini ve hem de millî bir hüviyet kazandırmıştır. Mesela Tevrat hem Yahudilik inancına bağlı olanların kutsal dini kitabı ve manevi rehberi, hem de seküler veya sosyalist Yahudiler için millî ve tarihi anlamı olan bir semboldür. Yine mesela Yahudilerin tarihi geçmişlerinde yaşadıkları zaferler ve acılar, hem dindar Yahudilerin dini hissiyatına hitap etmekte, hem de seküler Yahudilerin millî duygularında karşılık bulabilmektedir. Bu sebeple tarihi hatıralar ve semboller, dindar ve seküler Yahudileri birleştiren ortak değerler olmak bakımından, başka milletlere nazaran daha etkili bir birleştirici unsur işlevi görebilmektedir.

Mesela ilk Siyonist Sosyalist Devrimi Örgütü sosyalist ve millî temalar izlese de derin dini köklerle bağlantısı da söz konusu oluyordu. Bu hareket millî otonomi, fiziksel olarak ayakta kalma ve ilahi referans olmaksızın kültürel olarak kendini yeniden üretebilme gibi hedefleri bakımından aşırı ortodoks Yahudi çevrelerden ayrılma ve zaman zaman bu çevrelerle karşı karşıya gelse de, millî değerler olarak Tevrat’ı, İsrail’i, Sürgünden Siyon’a dönüşü ve İbranice dilini vurgulaması, onu Yahudi dininde yer alan kutsal köklere bağlamış oluyordu (Adelman, 2008: 121). Bu noktada belirtmek gerekiyor ki Siyonizmin ilk yapılması kayda değer ölçüde seküler bir görünüm arz etmekle beraber, dini ve millî referansların aynı kaynaklara dayanıyor olması ve diasporadaki Yahudi topluluklarını yeni bir yurt kurmak gibi zorlu bir işe ikna etmek için dini motiflere ihtiyaç duyulması, dini unsurları ister istemez yeni süreci şekillendiren kurucuların gündemine sokuyordu.

Siyonizm ilk başlarda bariz şekilde seküler bir görüntü arz ediyordu ki bunda siyonist liderlerin Avrupalı entellektüellerin gündemindeki eşitlik, sosyal

adalet gibi seküler konuları önemsemelerinin de etkisi vardı. Dolayısıyla ilk başlarda Siyonist kurucuların ajandasının merkezinde seküler milliyetçilik ve Avrupa toplumlarında yaygın bir anlayışı ifade eden anti-Semitizmden kurtulma gayesi bulunuyordu. Fakat Siyonistler Filistinlilerle yoğun bir çatışma sürecine girdikçe, kendilerinin bu toprakların meşru varisi oldukları hususunu teyit ve aralarındaki birliği takviye için dini referanslara ve Siyonizmin dini kaynaklarına gittikçe daha fazla dayanmaya başladılar (Kamrava, 2005; 217).

Siyonizm ile Yahudilik dini arasında zaman zaman birbirini reddeden ve zaman zaman birbiriyle bütünleşen bir ilişki şekillenmiştir. Bunun sonucunda da her iki hareketin birbirinden bağımsız gelişemeyeceği yarı kaynaşmaya dayanan bir yapı ortaya çıkmıştır. Her iki hareketin birbirinden ayrı bazı hedefleri ve ilgi alanları olduğu söylenmekle birlikte, mesela nüfus politikası gibi birçok meselede müşterek düşünceleri ve politikaları söz konusu olmuştur (Portugese, 1998: 52).

1967'den sonra Yahudi köktenciliği İsrail emperyalizmine yeni bir boyut kazandırmıştır. Modern Siyonizmin ve İsrail Devletinin kurucu babalarının birçoğu dindar olmamasına rağmen, sadece uluslararası Yahudi toplumunun desteğini almak üzere Siyonizmi meşrulaştırmak için dini referanslara başvuruyorlardı. Fakat 1967'den sonra ortaya çıkan yeni bir dini Siyonizm dalgası Siyonizm'in söylemini Yahudiler için bir devlet kurma şeklindeki seküler bir beklentiden, kutsal vaadedilmiş toprakları kurtarma emeline dönüştürdü. İsrail'in 1967 Savaşlarında yeni topraklar kazanması ve Siyonizmin bu çatışmalardan zaferle çıkması Yahudi köktenciliğini İsrail siyasi sahnesinde başat bir siyasi ve kültürel güç haline getirmiştir ve bu durum birçok İsraili'nin tavırlarına, eğilimlerine ve oylarına yansımaya başlamıştır. Bir çok liberal ve Labor Siyonistleri, Yahudi köktenciliğinin savaşların duygu patlamasına yol açan yoğun atmosferi sonucunda meydana gelen arızı bir durum olduğunu ve Siyonizmin tabii gelişme sürecinde bir sapma meydana getirdiğini ileri sürmektedir. Fakat Siyonizm'in gelişme süreci içerisinde Labor Siyonizmi gibi seküler anlayışlar kadar mistik arayışlara ve mesihi kurtuluş anlayışlarına dayalı eğilimlerin de Yahudi toplumunda kendine yer bulduğunu belirtmek gerekir (Lustick, 1988: 12–16).

Yahudi yerleşimcilerin Filistin'e yerleşmeleri sürecinde Filistinlilerle girdikleri çatışmalarla ilgili olarak Kamrava'nın ve 1967 Savaşlarında İsrail'in Arap muharip ülkelerle karşılaşması süreciyle ilgili olarak Lustick'in yaptığı tespitlerden şu sonuçlar çıkarılabilir: Birinci aşamada yani Yahudilerin on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren Filistin'e yerleşmeleri ve burada Filistin varlığını zayıflatarak çeşitli iç ve dış operasyonlarla Filistin'de milli bir devlet kurma sürecinde Siyonist hareket, halk kitlelerinin desteğini alabilmek ve bir dayanışma duygusu tesis edebilmek için dini referanslara daha fazla başvurmak durumunda kalmıştır. 1967 Savaşında ise daha geniş bir cephe verilen savaş ve kazanılan zaferin yol açtığı duygu patlaması, Yahudilerin dini referanslarına dayalı tarihi iddialarını daha fazla canlandırmıştır. Diğer bir

ifadeyle İsrail toplumu için milli kimlik ve dini kimlik birbiriyle örtüşen iki unsur olduğu için, İsrail tarihinde milli duyguları canlandıran kritik dönemlerde, dini duygulara geçiş yapılmakta ve dini referanslara dayalı hareketler canlanıp güçlenmektedir.

B.II. İsrail Devleti'nin Kurulmasında Dinin Etkileri

İsrail devletinin kuruluş bildirisi bu devletin nasıl Yahudiliğin dini ve milli kökleri üzerine bina edildiğini göstermektedir. Yahudi Milli Konseyi'nin hazırladığı ve Ben Gurion'un okuduğu kuruluş bildirgesi şöyleydi: "İsrail toprakları Yahudi milletin doğduğu yerdir. Dini, siyasi kimliği burada şekillendi. İlk kez burada bağımsızlığına ulaştılar, ulusal ve uluslararası kültürel değerler yarattılar. Tevrat ilk kez burada medeniyete sunuldu. Yahudiler asırlar boyunca atalarının anavatanlarında yeniden yerleşebilmek için çaba verdiler. Çölü yeşerttiler. İbrani dilini canlandırdılar... Biz, İsrail topraklarındaki Yahudilerin ve Siyonist hareketin temsilcileri olarak İsrail ülkesinde, bundan sonra İsrail Devleti diye anılacak olan Yahudi devletinin kurulduğunu ilan ediyoruz" (Yearbook of UN, 1948: 280'den aktaran Özmen, 2002: 180).

İsrail devletini kuran Yahudi toplumu, daha önceki dönemlerden Filistin'de meskûn olan nispeten az sayıdaki toplulukla birlikte, başta Doğu Avrupa ve Rusya olmak üzere dünyanın dört bir tarafından gelen Yahudi gruplarından oluşmuştur. Birbirinden çok farklı siyasi, sosyal ve kültürel ortamlarda şekillenmiş olan bu toplulukların, Yahudiliğin ortak tarih ve kimliğinin sağladığı müşterek zeminle birlikte, birçok farklılıkları da bünyesinde taşıyor olması tabiiydi. Genel olarak Avrupa ülkelerinden geldikleri için Batılı kültürel özelliklere sahip olan Eşkenazi Yahudileri daha çok seküler, İspanya geçmişine sahip olan ve Doğu ülkelerinde yaşamış bulunan Seferad Yahudileri ise daha çok dini bir kültür ve eğilim arz ediyordu.

Bu iki grup arasındaki farklılıkları Hristiyan Avrupa ile Müslüman Doğu'nun medeni yaşantısı ve sosyal ortamı ile bağlantılı olarak değerlendirmek mümkündür. Yani buradaki fark bu iki grubun Yahudilikle ilgili inanç ve anlayışlarıyla ilgili değil, yaşadıkları ortamların hayat tarzlarına yansıtıldığı farklarla ilgiliydi (Lewis, 2010: 42)

Bu noktada temas edilmesi gereken farklılıklardan biri de İsrail devletinin şekillendirilmesinde ve daha sonraki yapılanmasında belirleyici faktörlerden biri olan Siyonizm bünyesindeki farklılıklardır. İsrail devletinin kuruluş sürecinde Siyonizmin iki kolu oldukça önemlidir: Siyasi Siyonizm ve İşçi Siyonizmi (Labor Zionism).

Bunlardan Siyasi Siyonizm Theodor Herzl, Chaim Weizmann gibi Siyonist liderlerin öncülüğünde İsrail devleti hedefini gerçekleştirme yolunda uluslararası güçlerin desteğini alma politikasını merkeze koyan bir anlayıştır.

İşçi Siyonizmi ise daha farklı bir politika izlemektedir. Doğu ve Orta Avrupa'da sosyalist prensipler çerçevesinde ve sendikalar bünyesinde örgütlenen Yahudi işçilerine dayanan bu kol, Avrupa'daki bu Yahudi işçilerinin

Filistin topraklarına yerleştirilmesini ve bu şekilde Yahudi siyasi toplumunun, işçi örgütleri ile tarımla uğraşan Yahudi kesimlerine dayandırılmasını öngörüyordu. Devlet öncesi Yahudi toplumunun ekonomik, sosyal ve güvenlik yapılanmasında İşçi Siyonizmine dayanan İşçi sendikalarının (Histadrut) başat bir rolü olmuştur. 1930'lardan itibaren özellikle sol ve işçi eğilimli grupların bir koalisyonu olan ve 1970'lere kadar İsrail siyasi hayatının hakim bir aktörü durumunda bulunan Mapai Partisinin temel siyasi görüşünü temsil eden İşçi Siyonizmi, 1967 Savaşından sonra eski güç ve ağırlığını kaybetmeye başlamıştır.

İşçi Siyonizmi sol bir görüş temeline dayanmakla birlikte, İsrail'in kuruluş zemininde diğer unsurlarla birlikte Yahudi toplumunun kimlik ve milliyetini inşa etme sürecinde enternasyonal solculuktan önemli tavizler vermiştir. Tarihi gelişimi içerisinde bakıldığı zaman, İşçi Siyonizmini diğer görüşlerden ayıran temel farklılık, sosyalist veya sosyal demokrat bir ekonomik modele dayanmasından daha ziyade, kültürel anlamda daha seküler bir duruş benimesemesi ve İsrail'in dış ilişkilerde izleyeceği politikalarla ilgili anlayışı noktasında belirginleşmektedir. İşçi Siyonizmine bağlı gruplar, 1967 savaşından sonra iki gruba ayrılmış, bir grup milliyetçi sol biçimini alarak Revizyonist Siyonizm'e yakın bir pozisyonda İsrail'in 1967 savaşında işgal ettiği bölgelere Yahudi yerleşimi politikasını ve İsrail'in yayılmacılığı politikasını benimserken, tarihi çizgiye daha yakın durmaya devam eden diğer bir grup, 1970'lerden sonra İşçi Partisi bünyesinde örgütlenmiş ve işgal edilen bölgelerden çekilme ve daha sonra Filistin tarafıyla barış görüşmelerini destekleme yönünde bir politika benimsemiştir. Fakat belirtmek gerekir ki İsrail'in iç siyasi dengeleri ve devlet politikasının ana çerçevesi bu ikinci grubun uzlaşmaya meyilli dış politika anlayışını tutarlı şekilde izlemesine imkan vermemektedir.

1930'larda Jabotinsky'nin kurup şekillendirdiği Revizyonist Siyonizm o tarhten itibaren daha sağcı, milliyetçi, saldırgan ve yayılmacı bir politika izleyerek, İşçi Siyonizminin politikalarına bir alternatif oluşturma gayesi taşımıştır. Revizyonist hareket devlet öncesinde İngiltere mandası ile ve diğer uluslararası güçlerle işbirliğini, devlet kurma sürecini zayıflatıcı bir unsur olarak değerlendirmiş ve daha etkili, saldırgan ve aktif bir politika izlenmesi gerektiğini savunmuştur. Sonraki dönemlerde Yahudilik dini referanslarına daha çok dayanmaya başlayan bu görüş, işgal edilen bütün bölgelerin yeni yerleşimlerle Yahudileştirilmesini, Tevrat'ta öngörülen Büyük İsrail'in gerçekleştirilmesi için aktif politikalar izlenmesini ve uluslararası topluma dayalı uzlaşma ve barış süreçlerinin reddedilmesini savunmaktadır. 1967 savaşının kazanılmasından sonra, Revizyonist Siyonizm İşçi Siyonizmi karşısında güç kazanmış ve bu gelişme İsrail-Filistin arasında barış ve uzlaşma sağlanmasına yönelik çabaları engelleyen bir faktör olmuştur. Revizyonist Siyonizm bugün büyük ölçüde Likud Partisi tarafından temsil edilmektedir (Prior, 2005; Medoff and Waxman, 2009).

İsrail devletini kuran ve kurumlarını yapılandıran elitler farklı siyasi eğilimlere sahip unsurlar arasında denge kurabilmek için hassas bir strateji izlemek durumunda kalmışlardır. Tartışmaya açık olan ve ayrışmalara sebebiyet verebilecek olan konular olabildiğince gündeme getirilmemeye çalışılmıştır. Diğer taraftan iktidardaki büyük partiler siyasi uzlaşmayı sağlama adına küçük gruplara ve bu arada küçük dini partilere birçok tavizler vermek durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla İsrail siyasi sistemi farklı siyasi ve kültürel eğilimler arasındaki uzlaşma ve gerilimler tarafından şekillendirilen bir sistem olma özelliği taşımaktadır.

İsrail devletinin yapılandırılma sürecinde, sürece katılan Yahudi gruplarının oluşturduğu birlikteliğin zarar görmemesi için, Yahudiliğin yeni devletin formasyonundaki rolü, kimlerin Yahudi olarak kabul edileceği gibi tartışmalı bazı konular gündem dışında tutulmuştur. İsrail'in yazılı bir anayasasının olmamasının önemli bir sebebi de işte bu şekilde esnek bir anayasal yapıyı sürdürerek tartışmalı bazı konuları zaman içerisinde çözüme kavuşturabilme düşüncesidir (Kamrava, 2005, 223).

İsrail'in yapılanma sürecinde hükümetlerde başat bir rol üstlenen Mapai Partisi küçük dini partilere birçok tavizler vermek durumunda kaldı. Bu partinin lideri olan Ben Gurion da diğer birçok siyasi lider gibi zamanı gelince din ile devlet işlerinin ayrılacağını inanıyordu ve dini partilere verilen tavizlerin kalıcı olacağını düşünmüyordu. Fakat Ben Gurion'un yıllar boyunca verdiği tavizler, İsrail kamu hayatında dinin rolünü kurumsallaştıran resmi yasalara dönüştü. Bu durum, İsrail toplumunu oluşturan farklı kesimler arasında uzun vadeli ve etkili gerilimlerin meydana gelmesinin sebeplerinden biri olmuştur (Cleveland, 2008: 391).

C. İsrail Devleti'nin Siyasi, İdari ve Hukuki İşleyişinde Dinin Etkileri

C.I. İsrail'in Hukuk Sisteminde ve Kamu Hayatında Dinin Etkisi

İsrail'in kamu düzeni, kurulma sürecinde Yahudiliğin dini naslarının yeni devletin hukuki ve siyasi yapısının oluşumunda belirleyici olmasını savunan kesimle, daha seküler ve sivil bir altyapıya dayalı yeni bir sistemin inşa edilmesini isteyen kesimler arasında gerilim ve anlaşmazlıklara sahne olmuştur. Bu süreçte dini hukuk ve referansların daha kapsamlı şekilde uygulanmasını isteyen kesim, birçok alanda etkili olmayı başarmıştır. Mesela 1953'te dini mahkemeler devletin adli sisteminin bir parçası haline getirilmiş ve medeni hukukla ilgili birçok konuda (evlilik, boşanma, vasiyetnamelerin tanzimi, kimin Yahudi olduğuna karar verme gibi) yetkili kılınmışlardır. Din Konseyi adındaki bir kurum, dini mahkemeleri denetlemenin dışında, bu mahkemelerin hâkimlerinin eğitilmesi ve tayini gibi görevleri de yürütmektedir (Cleveland, 2008: 389, 390; Brenner, 2011: 307).

İsrail'de dini hukuk ve mahkemelerin adli ve hukuki sistem içerisindeki yeri değerlendirildiğinde, Osmanlı Devletindeki 'Millet Sistemi' ile benzerlik göze çarpmaktadır. Nitekim Müslüman İsraililere de özellikle medeni hukuk

alanında kendi hukuk ve mahkeme sistemlerini işletme imkânı verilmesi bu tespiti desteklemektedir. Filistin bölgesinin uzun bir dönem Osmanlı hâkimiyetinde kalmış olması sebebiyle İsrail'deki bu sistemin Osmanlı modelinden etkilenmiş olması muhtemeldir.

Devletin dini bir temele dayandırılması, İsrail'in Yahudi olmayan toplumlarına da kendi dinlerinin medeni hukukuna uyma hakkını veriyordu. Ancak kimlik kartlarına 'Yahudi' veya 'Arap' yazıyordu. Yani bu kartlarda yazılan kimlik ibaresi Yahudiler için etnik ve dini menşei ifade ederken, Arap Müslümanlar için etnik kökeni belirtmiş oluyordu (Cleveland, 2008: 390). Diğer taraftan Eşkenazi ve Seferad baş hahamlarının yönetimindeki Yüksek Hahamlık Temyiz Mahkemesinin en yüksek dini mahkeme olmasıyla, dini mahkemeler sistemi hiyerarşik ve müstakil bir bütün teşkil etmiş olmaktadır (Reich ve Kieval, 2006: 649).

Yahudi dininin gelenek ve kültürünün kamu hayatının akışında belirleyici olduğu başka alanlar da söz konusudur. Mesela Yahudilikte dini bir ibadet ve tatil günü olan 'Şabat' (Cumartesi) gününde ulaşım araçları büyük ölçüde durdurulmakta ve lokantalar ve eğlence yerlerinin çoğu kapatılmaktadır. Kudüs'ün dindar Yahudilerin yaşadığı bazı mahallelerinde mahalle sakinleri bazı tarihlerde yoldan geçen arabaları taşlamışlardır. Diğer taraftan, askeriye dâhil bütün kamu kurumlarında Yahudi şeriatının kurallarına uygun yemekler çıkarılmaktadır. Eğitim alanında ise devlet hem seküler hem de dini okulları desteklemekte, çocukların hangi tür eğitim alacağı meselesi ise ebeveynlere bırakılmaktadır (Cleveland, 2008: 390, 391).

Aslında eğitim alanındaki dini ve seküler kamu okulu ayrımı, 1920'li yıllarda Siyonist hareket tarafından yerleşimci gruplar arasındaki kültürel çatışmayı önlemek amacıyla uygulanmaya başlamıştır. İsrail Devleti kurulduktan sonra da bu sistem resmîyet kazanarak devam etmiş ve tamamen devlet tarafından finanse edilen ve tam bir özerkliğe sahip olan devlet okulları olarak dini okullar uygulaması Avrupa ülkelerinde benzeri olmayan bir örnek meydana getirmiştir. Bu şekilde İsrail'de Osmanlı sistemindeki tabirle 'milletler' uygulaması hukuk alanın dışında eğilim alanında da uygulanmış olmaktadır (Swirski, 1999: 48-49).

İsrail'in kuruluş sürecinde Agudath Israel gibi dinci bazı gruplar İsrail devletini meşru kabul edebilmek için bazı şartlar ileri sürdüler. İsrail hükümeti de uluslararası alanda devletin meşruiyetini sağlama amacını güttüğünden içerde birliği sağlamak ihtiyacı duyuyordu ve önerilen bu şartları kabul etti. Başbakan David Ben-Gurion ile yapılan görüşmeler sonucunda Başbakanın imzalayarak kabul ettiği bu şartlara göre müstakbel İsrail devletinde Cumartesi günü resmi tatil günü olacak, kamu kurumlarına ait mutfaklarda Yahudiliğin yemekle ilgili hükümleri uygulanacak, medeni hayatla ilgili meseleler dini mahkemelerin yetkisinde bulunacak ve dini okullar tam bir eğitim özerkliğine sahip olacaktı. Bu önerilerin kabul edilmesi, daha sonraki dönemlerde de

İsrail'deki dindar ve laik Yahudiler arasında işleyen sosyal dengenin resmi bir temeli olarak değerlendirilmektedir (Swirski, 20002: 105).

İsrail ordusunda çok sayıda Gush Emunim (Klasik Yahudilik değer ve yasalarına dönmek isteyenler ve dini referanslardan mülhem olarak Yahudi yerleşimciliğini ve yayılmacılığını destekleyenler) yandaşı bulunmaktadır. Laik İsraililer zorunlu askerlik görevini tamamlayıp ayrılırken ve hatta bazıları vicdani retçi bir tavır alırken bahsi geçen bu dinci gruplar askerliklerini gönüllü olarak uzun dönemli olarak sürdürmektedirler. Bu kesimlerin silah altına alınmaya bu derece gönüllü olmaları bu gruba karşı laik kesim de dahil Yahudi toplumundan büyük bir saygı uyandırmaktadır. Birçok Gush Emunim taraftarının savaşmaya karşı duyduğu bu istekli tavır, İsrail devletinin ordu yapısı içerisinde köktendinci tavrın önemli derecede etkili olmasına sebep olmuştur. İsrail askerlerinin bilhassa Filistin halkına yönelik şiddet içeren tavırlarını da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür (Edel, 2008: 248).

C.II. İsrail Siyasi Kurumlarının Teşekkül ve İşleyişinde Dinin Etkisi

Ülkenin çok partili sistemi ve bunun küçük partilerin de yer alacağı koalisyon hükümetlerini zorunlu kılması, İsrail nüfusu içinde azınlık durumunda bulunan bazı dini toplulukların kimlik ve değerlerle ilgili kendi programlarının birçok bölümünü kamu hayatının tamamına uygulamasına imkân vermiştir. Bu çerçevede verilen tavizler dini partilerin, bilhassa Milli Dini Partinin ve SHAS (Sefarad Tevrat Muhafızları) Partisinin hükümetin karar alma süreçlerinde etkili roller üstlenmesini mümkün kılmıştır. Çünkü herhangi bir parlamenter çoğunluğun bu partiler olmadan kurulması imkânsız hale gelmiştir (Reich ve Kieval, 2006: 648).

Fakat büyük partilerin küçük dini partilerle uzlaşma çabalarını sadece parlamenter çoğunluğu sağlama zorunluluğuyla açıklamak mümkün değildir. Nitekim büyük merkez partiler İsrail siyasi tarihinde hükümet kurma çoğunluğunu ellerinde tuttıkları dönemlerde bile dini partilerin taleplerine açık olmaya çalışmışlardır. Bunu İsrail devlet politikasının derin ayrışmalara meydan vermeme eğiliminin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Muhtemeldir ki İsrail devletinin uluslararası alandaki meşruiyetinin zayıf bir temele dayanması ve etrafındaki ülkelerle olan derin anlaşmazlıkları İsrail devlet adamlarını kendi içindeki fay hatlarını esnek uygulamalarla onarma politikasına yöneltmektedir.

İşte bu anlayışın, yani büyük merkez partilerin daha marjinal durumdaki bilhassa dini partileri sisteme entegre etme çabalarının bir örneği de İsrail'deki hakim siyasi grupların hem parlamenter sistemi, hem de özellikle seçim sistemini muhafaza etmeleridir. Geçmiş dönemde Mapai Partisi ve halen İşçi ve Likud Partileri gibi merkez partiler, parlamento çoğunluklarıyla büyük partilerin lehine olan 'Çoğunluk Seçim Sistemi' öngören bir reform yasasını kolaylıkla geçirebilecekken böyle bir şeye teşebbüs etmemiş ve Parlamenter Sistem ve onunla birlikte Nisbi Temsil Seçim Sistemi uygulanmaya devam etmişlerdir.

C.III. Dini ve Seküler Gruplar Arasındaki Siyasi İlişkiler

İsrail’de siyasi gruplar arasındaki ilişkilerde tarafların birbirine karşı kendi politikalarını hâkim kılmaya çalışmaması, aralarındaki güç dengesinden kaynaklanan bir durum değildir. Çoğu zaman taraflardan biri, diğerleri karşısında sayısal anlamda kesin bir çoğunluk elde etse ve siyasetin tabiatı gereği üstünlüğünü empoze edecek bir duruma gelse bile, bunu yapmak yerine azınlık da olsa diğer taraflarla uzlaşmaya gitmeyi tercih etmektedirler.

Mesela İsrail’de dinci cephe nüfusun yaklaşık beşte birlik oranıyla her zaman bir azınlık konumunda olmuştur. Mapai (İsrail İşçi) Partisinin 1970’lere kadarki hâkimiyet döneminde bu cephe şu an koalisyonlardaki kilit rolünü bile oynamıyordu. Mapai Partisi bu dönemde çoğunlukla işçi ve sosyalist partilerden oluşan müttefikleriyle, kesin ve rakipsiz bir çoğunluk oluşturuyordu. Dolayısıyla bu şartlarda bu seküler cephenin, özellikle devletin yapısı konusunda, dini cephenin taleplerini reddetmesi siyaseten beklenebilecek bir tavidir. Fakat bu seküler cephe, tutarlı şekilde dinci-laik ihtilafını derinleştirmekten kaçındı ve bunun yerine uzlaşmayı tercih etti (Cohen ve Susser, 2000: 9).

C.IV. İsrail Devlet Siyasetinde Dinin Etkisi

İsrail’in din ile devlet işlerini birbirinden net bir şekilde ayırmaması, tartışmalı ve sıkıntılı bir problemi çözmekten kaçınma eğiliminin bir sonucudur. İsrail büyük ölçüde Batı tarzında liberal bir devlet yapısı özelliği göstermesine rağmen, dini ve seküler politikalar arasında kendine özgü farklı bir yapı geliştirmiş bulunmaktadır. “Öyle ki kamu hayatındaki dini unsurlar geleneksel Yahudi cemaatinin beklediğinden daha az yaygın olsa da ilkeli seküler topluluğun kabul edebileceğinden de çok daha yaygındır” (Cohen ve Susser, 2000: 8).

Dolayısıyla İsrail hükümet politikalarının iktidardaki partiden veya partilerden bağımsız olarak belli bir çerçevede şekillendiği görülmektedir. Başta bulunan parti hangi siyasi eğilime sahip olursa olsun, hükümetin, kamu alanında ve kültürel uygulamalarda dini kesim ile seküler kesim arasında bir denge politikası izlemeye çalıştığı görülmektedir. Bu denge politikasını İsrail siyasetinde başat roller üstlenen hemen bütün siyasetçilerin kavramış ve kabul etmiş olması, söz konusu dindar ve seküler tarafların kendi aralarında uzlaşmadığı noktalarda devletin hakem ve uzlaştırıcı otorite rolüyle anlaşmazlıkları makul bir çözüme ulaştırdığı bir mekanizma meydana getirmektedir.

Sıradan bir İsrail vatandaşı için Silahlı Kuvvetlerde görev yapmak, hem statü ve itibar bakımından, hem de sosyal haklar bakımından cazip bir işdir. Fakat İsrail vatandaşı olan Arapların bu imkandan yararlanması mümkün değildir. Hristiyan ve Dürzi vatandaşlara verilen bu hakkın Müslüman Araplara verilmemesi güven sorunuyla ilgili bir durumdur. Din, milliyetin ve resmi kimliğin tanımlanmasında önemli bir faktör olduğundan, diğer kamu alanlarında

da Yahudi olmayanlar çeşitli resmi kısıtlamalarla karşılaşmaktadır. Diğer bir ifadeyle devlet Yahudi olmayan vatandaşlarına resmi görevleri tevdi etme noktasında şüpheli yaklaşmaktadır (Arian, 1998: 38).

İsrail'in azınlık unsurlara yönelik tavrı, dışlayıcı laikliği benimseyen bir ulus-devletin tavrıyla uyumludur. Fakat İsrail devletinin uygulamalarında diğer seküler ulus-devletlerinden farklı olan nokta, ulusun hem etnik menşe ve hem de dini inanç bakımından tanımlanmış olmasıdır. Dolayısıyla hem Yahudi etnik kökeninden gelmeyen hem de Yahudilik inancına mensup olmayan halk kesimleri, İsrail devletinin resmi vatandaşı olsalar bile, azınlık sayılmakta ve sistemin birçok alanından dışlanmaktadır. İsrail devletinin asli unsurunun hem etnik köken ve hem de dini mensubiyete göre tanımlanması, halk kesimlerinin bu asli unsura dahil olabilmesi bakımından oldukça sınırlayıcı bir kriter ortaya çıkarmaktadır.

Dolayısıyla İsrail hükümet ve devlet politikalarının farklı kültürel grupların tercih ve taleplerini kamu alanına taşıma noktasında bir denge ve uzlaşma politikası izlemesi ile ilgili yukarıda geçen tespitler, sadece Yahudi unsur ile ilgili bir durumdur. Diğer bir ifadeyle devletin farklı unsurlar arasındaki farklılıkları derinleştirmeden uzlaşma zeminine taşıyarak milli birliği ve bütünlüğü koruma iradesi münhasıran Yahudi toplumun farklı unsurları için söz konusu olmaktadır. Yahudi olmayan vatandaşları milli varlığın ayrılmaz bir parçası haline getirme noktasında ise böyle çaba ve irade mevcut değildir. İsrail devletinin bir din devleti olarak addedilmesinin en önemli sebeplerinden birisi işte devlet iradesinin bu ayrımcı yaklaşımıdır.

“Araplar devletin birçok temel kurumundan, devletin kolektif hafızasından ve milli sembollerin çoğundan dışlanmaktadır. İsrail'in hiçbir Arap vatandaşı devletin herhangi bir siyasi kurumunda başat bir mevkie yükselebilmemiş değildir. Arapların ulaşabildiği en yüksek makamlar bakan yardımcılığı, belediye başkanlığı ve hâkimlik olabilmıştır” (Peretz & Doron, 1997: 7).

İsrail izlediği üç politika ile kutsal topraklar olarak addettiği topraklar üzerinde Filistinlilerin varlığını reddetmeye devam etmektedir: İzlenen ilk politika İsrail'in kontrolü altında yaşayan Filistinlilerin sayısını mümkün olduğunca azaltmaktır. İkinci olarak, Filistinlilerin yaşadığı bölgelerde Yahudi yerleşimleri teşvik ve tertip edilerek nüfus dengesinin Yahudiler lehine değiştirilmesine çalışılmaktadır. Üçüncü olarak da Filistinlileri ekonomik ve sosyal bakımdan engellemek ve etkisiz hale getirmektir (Kamrava, 2005: 233).

Dış politika alanına gelince, İsrail'in bu alandaki uzlaşmasız tavrının muhafazakâr Likud partisi taraftarlarından kaynaklandığı düşünülse de bütün emperyalist politikalar İşçi Partisi zamanında uygulanmıştır. 1948, 1956, 1967 ve 1973 savaşları ve bu savaşlardan sonra İsrail'in işgal ettiği toprakları hemen ilhak uygulamalarına girişmesi hep İşçi partisinin iktidar dönemlerinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla 'Büyük İsrail' projesi, sadece muhafazakâr Likud partisine özgü olmayıp, bütün İsraili siyasetçilerin ortak hedefi

olagelmıştır (Arı, 2012: 300). Aynı şekilde İşçi Partisinin mesela Filistinlilerin davasına Likud gibi daha tutucu partilere nazaran daha toleranslı yaklaştığı sanılsa da gerçekte bu noktada rakipleriyle arasında önemli bir fark olduğunu söylemek mümkün değildir (Seddon, 2004: 333). Diğer taraftan dünyanın farklı bölgelerinden gelen/getirilen Yahudi göçmenlerin İsrail'e yerleştirilmesi de hem siyasi, hem de dini sebeplerle bütün İsrail hükümetlerinin desteklediği bir politika olmuştur (Immell, 2010:8).

İsrail'in kuruluşundan beri başta Filistinlilere karşı politikalarında olmak üzere dış politika alanında saldırgan, emperyalist ve yayılmacı bir politika izlemesini dört faktör ile açıklamak mümkündür. Birincisi etrafını çeviren düşman Arap devletlerin kuşatmasına maruz kalmamak için proaktif bir politika izleme düşüncesi. İkincisi varlığını sürdürmek için gerekli olan su havzası, tarım alanları gibi tabii kaynaklar bakımından Hitler'in yayılmacılığının temellerinden birini oluşturan "hayat sahası" sağlama hedefi. Üçüncüsü kendi kutsal metinlerinde "vaadedilmiş topraklar" olarak belirtilen Mezopotamya'nın "verimli hilalini" hâkimiyeti altına alma emeli. Dördüncüsü de dini referanslarında kendisini seçilmiş bir topluluk olarak görmesinin bir neticesi olarak diğer toplulukları ve bilhassa Filistinlileri ortadan kaldırılması gereken zararlı engeller ve değersiz varlıklar olarak görme eğilimidir. Dolayısıyla yukardaki faktörlerin en az ikisinde doğrudan, diğerlerinde ise dolaylı olarak dini referans ve anlayışların dış politikanın şekillenmesinde etkili olduğu görülmektedir.

C.V. Siyasi Partilerin Gelişiminde Dini Faktörlerin Etkisi

İsrail'de 1980'lerden sonraki dönemde merkez partiler olan Likud ve İşçi Partisinin milletvekili sayısı her seçimde azalırken, dine dayanan partilerin oylarında bir artış gözlenmiş ve İsrail parlamentosundaki dine dayalı marjinal partilerin ağırlığı artmıştır. Marjinal partilerdeki bu yükselişin, bilhassa taşra kasabalarında yaşayan halk ile yoksul kentlilerin oylarını merkez partilerden çekmesinden kaynaklandığı ifade edilmektedir (Serbest, 2005: 8).

Genel olarak İsrail'de dine yönelik tavır üç kısma ayrılabilir: 'Dindar Yahudiler' Yahudiliğin emirlerine uymakta ve çoğunlukla inançla birlikte amelin de gerekli olduğunu vurgulamaktadırlar. 'Geleneksel Yahudiler' daha önemli görülen bazı emirlere riayet etmekle birlikte, gereksiz gördükleri bazı uygulamaları yerine getirmemektedirler. Bunlar da birinci grup gibi dine ve din adamlarına saygı göstermektedir. Üçüncü grup olan 'Seküler Yahudiler' ise arasıra sinagoga gitseler de din adamlarına ve dini kurumlara saygı göstermemektedirler. Yapılan bazı araştırmalar İsrail Yahudilerinin yaklaşık yüzde 25 ila 30'unun seküler, yüzde 50 ila 55'inin geleneksel ve yaklaşık yüzde 20'sinin dindar kesimlerden oluştuğunu ortaya koymaktadır. İsrail'deki 'Dindar Yahudiler' de iki gruba ayrılmaktadır: 'Haredim' adı verilen dini olarak daha aşırı olan grup ile dini-millî Yahudiler diye adlandırılan daha mutedil grup. Dini partilerden SHAS (Seferad Tevrat Muhafızları Partisi) ile Birleşik Tevrat

Yahudiliği Partisi aşırı gruba, Milli Dini Parti ise mutedil gruba dâhil edilen partilerdir (Shakak ve Mezvinski, 2004: 7).

Milli Dini Parti (MDP): Milli Dini Parti 1956 yılında kurulmuştur ve Yahudi dinine ve geleneğine bağlılığı savunmaktadır. Diğer bazı dini partilerin aksine üyelerinin askerlik hizmetine katılmasını hararetle desteklemektedir. 1967 Savaşından önce dış politikada daha mutedil bir çizgiyi benimserken, savaştan sonra Filistinlilerle ilişkilerde tavizsiz bir politikayı savunmaya başlamıştır. Partinin gençlik kanadı, militan yerleşimcileri destekleyen ve vaadedilen topraklar davasını benimseyen Gush Emunim bloğuna bağlı bulunmaktadır. Parti 1977'ye kadar İşçi Partisinin, 1986'dan sonra da Likud partisinin öncülüğündeki koalisyonlarda yer almıştır. MDP 1992 seçimlerinden sonra 6 sandalye ile muhalefette, 1996 seçimlerinden sonra ise dokuz sandalye ile koalisyonda yer almıştır. 2003 seçimlerinden sonra altı sandalye ile Sharon hükümetine katılmıştır. Hükümetin sosyal yardım bütçesini kısma kararı ve Gazze'deki kaçak yerleşimcileri geri çekme planı MDP'nin hem hükümet ortaklarıyla, hem de kendi içerisinde anlaşmazlıklar yaşamasına sebep olmuştur. Yerleşimcilerin geri çekilmesi sürecinde bazı parti mensupları barışçıl protesto tarzını önerirken, diğer bazıları tahliyeyi sağlayan askeri birliklere karşı fiziki mukavemeti teşvik etmiştir. Dolayısıyla parti mensupları seküler İsrail devletinin kurallarına uyma ile Tevrat'ın emirlerine ve vaadedilmiş topraklar idealine bağlı kalma arasında ikilem yaşamaktadır. SHAS ile yaşadığı rekabetin de etkisiyle partinin seçmen desteği son yıllarda iyice zayıflamıştır (Joffee, 2009: 304-305).

SHAS (Sefarad Tevrat Muhafızları) Partisi: 1984'te Eşkenazi Yahudiliğinin hâkim olduğu aşırı Ortodoks Agudat Yisrael partisinden ayrılan Sefarad Yahudiliğine bağlı hahamlar tarafından kurulmuştur. Kendisini Tevrat'a dayanan bir manevi uyanış hareketi olarak görmektedir. Sefarad Yahudiliği dini kimliğine ve sosyal tabanına dayanmakta ve daha çok bu kesimin sosyal, siyasi ve ekonomik durumlarını geliştirme amacı gütmektedir. 1984 ve 2003 yılları arasında katıldığı birkaç seçimde 120 kişilik Knesset'te dört ile on yedi arasında sandalyeler kazanmıştır. Özellikle sosyal tabanına yönelik devlet imkânlarını elde etme amacıyla hem kendisine yakın gördüğü sağ eğilimli Likud partisiyle hem de İşçi Partisiyle koalisyonlara girmiştir. Kendi ortodoks tabanı dışında özellikle büyük şehirlerin fakir ve yabancılaşmış kesimlerine ulaşmakta ve onlara milli gurur ve geleneksel değerler temelinde sosyal bir kimlik zemini sağlamaya çalışmaktadır. Kurduğu geniş sosyal hizmet ağıyla fakir mahallelerde ve geri kalmış taşra kasabalarında düşük ücretli bakım merkezleri ve akşam okulları gibi sosyal hizmetler yürütmektedir (Reich ve Kieval, 2006: 656-657).

Birleşik Tevrat Yahudiliği Partisi (UTJ): 1992 seçimlerinden önce kurulmuştur. Kuruluş sürecinde ve yönetim kadrosunda hahamların ağırlığı görülmektedir. Kurulduktan sonra katıldığı birkaç seçimde Knesset'te dört-beş sandalye kazanabilmiştir. Bu sınırlı temsil gücüne rağmen birkaç koalisyonda

kendisine yer bulabilmiştir. Partinin politikası Siyonist olmama, hatta Siyonizm karşıtlığı şeklinde tanımlanabilir. Bu pozisyon onu mesela Batı Şeria yerleşimlerinin sürdürülmesini ve hatta genişletilmesini destekleyen Milli Dini Partiden ayırmaktadır. UTJ aşırı ortodoks Yahudilerin askere alınmasına karşı çıkmakta ve ortodoks olmayan topluluklardan gelen Yahudilerin İsrail'e kabulünü engellemeye çalışmaktadır. 1999'da Ehud Barak'ın kurduğu koalisyon hükümetinde yer almış, fakat altı ay sonra hükümetin "kutsal Cumartesi" günü faaliyette bulunmasını ileri sürerek hükümetten ayrılmıştır. 2001-2003 döneminde katıldığı Sharon hükümetinde de ekonomik sebeplerle anlaşmazlık yaşamıştır. Sharon'un yapmak istediği bazı ekonomik reformlara geniş ailelere ve geleneksel olarak daha fakir olan dindar seçmenlere zarar vereceği düşüncesiyle karşı çıkmıştır. UTJ'nin kuruluşu çeşitli dini fraksiyonların bir koalisyonuna dayandığı için, çeşitli meselelerden dolayı bu fraksiyonlar arasında anlaşmazlıklar ve hatta ayrılıklar ortaya çıkabilmektedir (Jofee, 2009: 306-307).

Dini partilerin ideolojik ve kültürel eğilimler bakımından aralarında farklılıklar bulunmakla birlikte, kayda değer ortak noktaların da bulunduğu görülmektedir: Mesela bu dini partilerin bazılarının hahamlar tarafından kurulması ve bu uygulamanın hem devlet hem de halk kesimleri tarafından meşru görülmesi dünyanın seküler ülkelerinde pek görülmeyen bir durumdur. İkinci bir ortak nokta, bu partilerin farklı eğilimdeki büyük merkez partileriyle hükümet kurmaktan kaçınmamalarıdır. Seçim sisteminin kendilerine verdiği sınırlı oy oranıyla milletvekili çıkarma imkânını bu partiler en iyi şekilde değerlendirmektedir. Bu şekilde hem sistemin tıkanmasını önlemekte, hem de koalisyonlar için kilit parti olma konumlarını kendi talep ve beklentilerini hükümet ajandasına yansıtma yönünde değerlendirmiş olmaktadır. Üçüncü bir ortak noktaları kendi dindar tabanları dışında dar gelirli Yahudi kesimlerle yakın ilişkiler kurarak onların ekonomik durumunu iyileştirmeye ve desteğini almaya yönelik bir parti politikası izlemeleridir.

Görüldüğü gibi sosyal refah yanlısı politikaları İsrail'de Batı'daki parti geleneğinin aksine İşçi Partisi değil daha çok muhafazakar parti konumundaki dini partiler temsil etmekte ve uygulamaktadır. Bu durumu birkaç faktör ile açıklamak mümkündür. Bu faktörlerden biri dini referansların dar gelirlilere yardım uygulamasını teşvik etmesidir. İkinci bir faktör fakir ve kırsaldaki kesimlerin İbn-i Haldun'un da tespit ettiği gibi daha tabii bir hayat tarzı sürdürüyor olmasıdır. Dolayısıyla lüks yaşantıya ve dünya zevklerine fazla dalmamış/dalamamış insanların dinin önerdiği mazbut hayat tarzını benimsemeye daha yatkın olacağı söylenebilir. Üçüncü bir faktör de mahrum kesimlere dini referanslarla destek sağlayarak onların topluma ve siyasi sisteme yabancılaşmasının önlenmesi çabasıdır. Nitekim sosyal yardım faaliyeti yürüten din temelli organizasyonların yaygın olduğu ülkelerde sosyal patlamaların daha az olduğu gözlenmektedir.

III. Sonuç

İsrail devletinin kuruluş sürecindeki siyasi karar, planlama, hazırlık ve örgütlenme çalışmaları Siyonist hareket tarafından yürütülmüştür. Siyonist hareketin ilk unsurları içerisinde dini eğilimli olanlar bulunduğu gibi seküler, ateist, sosyalist vb. unsurlar da yer alıyordu. İlk değerlendirmelerde Siyonistlerin hedefi Avrupa'da ve Rusya'da dışlanan Yahudilere müstakil ve milli bir yurt ve egemen bir devlet teşkili olmasına rağmen, dünyadaki geniş Yahudi kesimlerinin desteğini alabilmek için yurt olarak Yahudilerin milli ve dini kaynaklarında yer alan Filistin'de karar kılınmıştır. Diğer taraftan Yahudi milli metinlerinin aynı zamanda Yahudilik dininin dini kaynakları olması, İsrail devletinin başarılı şekilde kurulması, Yahudi toplumunun siyasi ve sosyal anlamda inşa edilebilmesi, devletin girdiği savaşlardan galibiyetle çıkması gibi faktörlerin verdiği motivasyonun da etkisiyle Siyonizm dini karakteri ağır basan bir hareket ve ideolojiye dönüşmüştür.

İsrail devletini kuran toplumsal unsurlar seküler-dindar, doğulu-batılı gibi farklı dini ve kültürel eğilimler taşıdığından İsrail devlet tasarımı yapan kadrolar, grupların farklı tercih ve temayüllerini, talep ve beklentilerini belli ölçülerde devlet mekanizmasına taşıyarak bu farklı eğilimlerden, uzlaşmaya dayalı bir sentez oluşturmaya çalışmışlardır. Farklı eğilimler arasındaki gerilimli ilişkiler İsrail devletinin bundan sonraki tarihi boyunca hem bir gerilim ve anlaşmazlık, hem de bir dinamizm ve sinerji kaynağı olmuştur.

İsrail'de büyük merkez partiler küçük dini partilerle ilişkilerinde devletin genel politikalarına paralel şekilde uzlaşmacı ve bütünleştirici bir politika izlemişlerdir. Bu küçük partilerin dini taleplerine bazen aldıkları oy oranının çok ötesinde tavizler verilmiştir. Bir kısmı muvakkaten verilen bu tavizler zamanla devletin daimi uygulamaları haline gelmiştir.

İsrail'de dini referanslar kamu hayatına tamamen hâkim olmasa da önemli etkileri söz konusudur. Cumartesi gününün her türlü faaliyeti durduracak şekilde resmi tatil edilmesi, kamuya bağlı yemekhanelerde dini kuralların uygulanması, dini devlet okullarının faaliyetine izin verilmesi bunlardan bazılarıdır. Diğer taraftan medeni hukuk alanında dini hukuk mervidir ve bu hukuku işletmek üzere üst mahkemeleriyle birlikte dini mahkeme sistemi mevcuttur.

İsrail'in gerek Filistinlilere ve gerekse komşuları olan diğer toplumlara karşı saldırgan ve emperyalist bir politika izlemesinde dini referansların etkisi bulunmaktadır. Diğer taraftan dini hedeflere bağlı savaş ve işgal anlayışına sahip askerlerin İsrail ordusunda ağırlığını artırmasına izin verilmektedir. İsrail milli hedefleri ve dini davaları eğitim kurumlarından daha çok askeriyede benimsetilmektedir.

İsrail siyasi sisteminde parlamenter sistem ve nisbi temsil seçim sistemi büyük merkez partilerin lehine olmasa da ve bu partiler tarafından değiştirilme imkânı olsa da mevcut sistem korunmaktadır. Bu şekilde İsrail parlamentosunda birçok küçük dini parti yer almakta ve koalisyon hükümetlerinden bazen oy

oranlarının üzerinde bir ağırlık elde ederek, dini talep ve tercihlerini hükümet programına yansıtılabilmektedirler.

1967 Savaşlarından sonra hem Siyonizm zafere bağlı olarak geniş Yahudi kesimlerinin desteğini alarak daha dini bir karakter kazanmaya başlamış, hem de dini temelli partiler daha geniş bir halk desteği alarak, hükümetler için anahtar partiler konumuna gelmiştir.

Kavram tartışması bölümünde zikredilen sekülerizm ile ilgili açıklamalar çerçevesinde İsrail'in sekülerlik derecesi hususunda şu tespit yapılabilir: Birinci parametre açısından bakıldığında, yani devletin din ve inanç hürriyeti bakımından dini ve sivil gruplara karşı tavrı değerlendirildiğinde, İsrail devletinin Yahudi topluma karşı üçüncü tip (hürriyetçi ve çoğulcu) bir sekülerizm politikası izlediği söylenebilir. Yahudi olmayan topluluklara karşı ise daha çok ikinci tip (dışlayıcı ve sınırlandırıcı) bir sekülerizm politikası izlediği gözlenmektedir.

İkinci parametre açısından, yani dini grup ve kurumların devlet yapısına ve kamu alanına etkisi bakımından değerlendirilirse, tespit edilen dört kriter açısından da İsrail'in belli ölçüde sekülerizmin dışına çıktığı söylenebilir. Çünkü, birinci kriter açısından bakarsak, İsrail'de dini mahkeme sisteminin dine dayalı medeni hukuk çerçevesinde fonksiyon icra etmesi, kamu hayatının bazı yönlerinin kutsal Cumartesi gününe ilişkin dini hükümlere göre düzenlenmesi, kamu kurumlarında yemeklerin dini kurallara göre hazırlanması, devlet kurumlarının bazı alanlarının doğrudan dini referanslara göre düzenlendiğinin örnekleridir. İkinci kriter baktığımızda, yukarıda açıklandığı üzere İsrail'de orduda ve diğer kamu kurumlarında görev alabilme noktasında Yahudi vatandaşların diğer dini ve etnik gruplara mensup vatandaşlara nazaran büyük bir ayrıcalık ve avantaja sahip olduğu görülmektedir. Özellikle Müslüman Arap vatandaşların güvensizlik faktörünün de etkisiyle devlet işlerinden ciddi ölçüde dışlandığı görülmektedir. Dolayısıyla devlet dini gruplara karşı eşitsiz bir politika izlediği için sekülerizmin dışına çıkmaktadır.

Üçüncü kriter açısından değerlendirirsek, İsrail'de dini ve ideolojik hüviyeti ağır basan ve dini ve ideolojik değer ve ilkelerini sisteme hakim kılmaya çalışan grupların İsrail siyasi ve idari yapısındaki derin etkileri yukarıda etraflıca açıklanmıştır. Özellikler dini partilerin İsrail devlet aklının da kabulüyle siyasi sistemde, aldıkları oy oranının çok üstünde bir etki ve ağırlığa sahip oldukları görülmektedir. Bu partiler sistemdeki rollerini kendi dini ajandalarını siyasi ve idari sisteme yansıtma yönünde kullandıkları da açıkça anlaşılmaktadır. Bu noktadaki diğer bir örnek de ordu içerisine yerleşen fundamental dini grupların dini hedefler çerçevesinde İsrail ordusunun daha saldırgan ve yayılcı bir politika benimseyip uygulamasında etkili bir faktör olmalarıdır.

Dördüncü kriter ise devletin temel politikalarının ve makro hedeflerinin dini esaslara göre şekillendirilmesidir ki özellikle 1967 savaşından sonra bu yönde ciddi bir gelişmenin olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihlerden itibaren

İsrail'in temel devlet politikasını şekillendiren Siyonizmin gittikçe dini hedef ve ideallere daha çok ağırlık verdiğini, siyasi ve toplumsal aktörler bazında bu yönde bir eğilim oluştuğunu, dini referanslara dayanan Büyük İsrail projesinin devlet politikasının önemli bir ayağını oluşturmaya başladığını görmekteyiz.

İsrail devlet sisteminin seküler yapısını zayıflatan bu faktörlerle birlikte, genel itibariyle sistemin dini sosyal güçlerle seküler sosyal güçler arasında belli bir denge gözetmeye çalışan yarı dini-yarı seküler bir sistem olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- Adelman, J. (2008), *The Rise of Israel*, Routledge, Oxon.
- Bader, V. (2007). *Secularism or Democracy*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Brenner, M. (2011). *Kısa Yahudi Tarihi*, S. Altınçekiç (çev.), Alfa, İstanbul.
- Arian, A. (1998), *The Second Republic: Politics in Israel*, Chatham House, Chatham.
- Arı, T. (2012), *Geçmişten Günümüze Orta Doğu*, 5. Baskı), MKM Yayınları, Bursa.
- Cleveland, W. L. (2008), *Modern Ortadoğu Tarihi*, M. Harmancı (çev.), Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Cohen, A. ve Susser, B. (2000), *Israel and the Politics of Jewish Identity*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Edel, P. (2008), *Siyonizm'in Tarihi*, Ceylan Yayınları, İstanbul.
- Gibbons, M.T. (2011), "Secularism", G.T. Kurian vd. (der.), *The Encyclopedia of Political Science*, CQ Press, Washington DC.
- İEM (İsrail Enformasyon Merkezi). (1997). *İsrail'in Gerçekleri*, Hamakor Press, Kudüs.
- Immell, M. (2010), *The Creation of the State of Israel*, Greenhaven Press, Detroit.
- Joffe, L. (2009), "Israel", D.J. Sagar (der.), *Political Parties of the World*, John Harber Publishing, London, ss. 298-308.
- Kamrava, M. (2005), *The Modern Middle East*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/London.
- Koç, Malike Bileydi (2006), *İsrail Devletinin Kuruluşu*, Günizi Yayıncılık, İstanbul.
- Lewis, B. (2010), *Faith and Power – Religion and Politics in the Middle East*, Oxford University Press, Oxford.
- Lustick, I. (1988), *For the Land and the Lord: Jewish Fundamentalism in Israel*, Council on Foreign Relations, New York.
- Medoff, R. & Waxman, C.I. (2009). *The A to Z of Zionism*, The Scarecrow Press, Maryland.
- Özmen, S. (2002), *Ortadoğu'da Etnik Dini Çatışmalar ve İsrail*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

- Peretz, D. & Doron, G. (1997), *The Government and Politics of Israel*, Westview Press, Boulder.
- Portugese, J. (1998), *Fertility Policy in Israel*, Greenwood Publishing Group, Westport.
- Prior, M. (2005), *Zionism and the State of Israel*, Routledge, London and New York.
- Reich, B. (2008). *A Brief History of Israel*, Facts on File, New York.
- Reich, B. & Kieval, G.R. (2006), "State of Israel", N. Schlager and J. Weisblatt (der.), *Political Systems and Parties*, 4. Edition, Facts on File, Newyork.
- Seddon, D. (2004), *A Political and Economic Dictionary of the Middle East*, Europa Publications, London/New York.
- Serbest, B rkan (2005), Tarihsel K kenleriyle İsrail'de Siyasi Partiler, Ankara  niversitesi SBF Dergisi, 60 (2), ss.220-254.
- Shakak, I. and Mezvinsky, N. (2004), *Jewish Fundamentalizm in Israel*, Pluto Press, London.
- Swirski, S. (2002), *Politics and Education in Israel*, Falmer Press, London & New York.
- Taylor, A. (1992), *İsrail'in Doęuđu*, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Torron, J.M. & Durham, W.C. (2010), *Religion and the Secular State*, The International Center for Law and Religion Studies, Washington DC.
- Yearbook of UN 1947-48 (1947)*, New York.